

ORIGINAL ARTICLE

Study and analysis of Zoroastrian endowments and their impact on the social and cultural status of the Zoroastrians of Kerman during the Qajar and Pahlavi periods

Arash Ziatabari^۱, Feizollah Boushasb^{۲*}, Ahmad Kamranifar^۳

^۱. Ph.D. student, Department of History, Najafabad branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

^۲. Associate Professor, Department of History, Najafabad branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

^۳. Assistant Professor, Department of History, Najafabad branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Correspondence:

Feizollah Boushasb

Email: f.boushasb@yahoo.com

Received: ۲۱ Dec ۲۰۲۰

Accepted: ۲۶ Apr ۲۰۲۰

How to cite

Ziatabari, A. & Boushasb, F. (۲۰۲۰). Study and analysis of Zoroastrian endowments and their impact on the social and cultural status of the Zoroastrians of Kerman during the Qajar and Pahlavi periods. *Iran Local Histories*, ۱۳(۲), ۴۱-۵۶.

(DOI:

[۱۰,۳۰,۴۷۳/ihst.۲۰۲۰,۷۳,۳۱,۲۹۰۹](https://doi.org/10.30473/ihst.2020.13.21.2909))

ABSTRACT

giving are among the most important moral principles in Zoroastrianism. Since ancient times, Zoroastrians have been making themselves and others happy by giving charity and setting up almshouses. Iranian Zoroastrians, especially the Zoroastrians of Kerman, were pioneers in this good deed by dedicating their land, gardens, water, and houses to meet the community's needs and pay for celebrations and students' education expenses. Social and economic pressures and restrictions imposed on religious minorities in the past affected the lives of Zoroastrians and they faced difficult conditions, with poverty and illiteracy being the most important of these problems. Therefore, the emergence of endowments changed these conditions. This article seeks to answer the question of what impact the Zoroastrian endowments of Kerman during the Qajar and Pahlavi periods have on the social and cultural status of the Zoroastrians of this city. The studies conducted in this study revealed that most of these endowments were endowed after the order to abolish the jizya during the time of Nasser al-Din Shah Qajar, which in addition to the internal effects of society, also had an impact on the social status of the city of Kerman. Under the supervision and guardianship of the Kerman Zoroastrian Association in carrying out educational, therapeutic, sports, and ritual work, these endowments had an important impact on the social and cultural status of the Zoroastrians of Kerman. The present study was conducted using the historical research method, which used documents, endowments, and library resources, and was compiled descriptively and analytically.

KEYWORDS

Zoroastrians, Qajar, Kerman, social situation, endowment.

Extended Abstract

Study and analysis of Zoroastrian endowments and their impact on the social and cultural status of the Zoroastrians of Kerman during the Qajar and Pahlavi periods

Introduction (Problem Statement, Significance, Research Questions, and Objectives)

Giving is among the most important moral principles in Zoroastrianism. Since ancient times, Zoroastrians have been making themselves and others happy by giving charity and setting up almshouses. Iranian Zoroastrians, especially the Zoroastrians of Kerman, were pioneers in this good deed by dedicating their land, gardens, water, and houses to meet the community's needs and pay for celebrations and students' education expenses. Social and economic pressures and restrictions imposed on religious minorities in the past affected the lives of Zoroastrians, and they faced difficult conditions, with poverty and illiteracy being the most important of these problems. Therefore, the emergence of endowments changed these conditions. This article seeks to answer the question of what impact the Zoroastrian endowments of Kerman during the Qajar and Pahlavi periods have on the social and cultural status of the Zoroastrians of this city?

Theoretical Framework, Conceptual Foundations, and Literature Review

Since the number of endowments of the Zoroastrians of Kerman is large and significant, no independent research has been conducted on this subject yet, and this subject has only been mentioned sporadically in some Zoroastrian books such as: History of the Zoroastrians of Kerman by Jamshid Saroshian and History of the Zoroastrians after the Sassanids by Rashid Shahmardan. In his book and in the section on the foundation of schools in Kerman, Jamshid Saroshian mentioned the endowments of schools, and Rashid Shahmardan also mentioned in his writings, while introducing the representatives and members of the associations, the main duty of the association, which is to supervise the endowments. In some other writings, a number of endowments of Yazd are mentioned, most of which are about the water reservoirs of this city. The endowments of the Zoroastrians of Kerman are worthy of research both in terms of their number and social and cultural impact, which is what this article addresses.

Findings and Discussion

The endowments of the Zoroastrians of Kerman number more than one hundred and ten and are registered in the offices of the General Department of Endowments and Charity Affairs and the Endowments Office of the Zoroastrian Association. By reading the endowment and imprisonment letters of the Zoroastrians of Kerman, the intentions of their endowments are clarified. And because the endowment is made to meet the needs of the community, the social, cultural conditions and problems of this community at that time become clear. Also, by searching the administrative documents and minutes of the Kerman Zoroastrian Association, the time of prosperity and how these endowments were managed are known. The stone endowments show that giving and giving, or endowments, have existed in the Zoroastrian community of Kerman since ancient times, and the guardianship and supervision of the endowments were the responsibility of the priests and elders before the formation of the Kerman Zoroastrian Association, and after that, the association was responsible for them.

Conclusion

After the investigations conducted in this research, it was found that most of these endowments were endowed after the order to abolish the jizya during the reign of Naser al-Din Shah Qajar, which in addition to the internal effects of the society, also had an impact on the social situation of Kerman city. These endowments, under the supervision and guardianship of the Kerman Zoroastrian Association in carrying out educational, therapeutic, sports and ritual works, had an important impact on the social and cultural situation of Kerman Zoroastrians. The present research was conducted using the historical research method, using documents, endowment certificates, and library resources, and was compiled in a descriptive and analytical manner.

KEY WORDS

Zoroastrians, Qajar, Kerman, social situation, endowment.

«مقاله پژوهشی»

بررسی و تحلیل موقوفات زرتشتی و تاثیر آن بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان کرمان در دوره قاجاریه و پهلوی

آرش ضیاء تبری^{۱*}، فیض‌الله بوشاسب گوشه^۲، احمد کامرانی فر^۳

چکیده

داد و دهش از مهم‌ترین نکات اخلاقی در دین زرتشتی می‌باشد. از روزگاران قدیم، زرتشتیان با خیرات و برپایی گهنبارها موجب خشنودی خود و خرسندی دیگران شده‌اند. زرتشتیان ایران به‌ویژه زرتشتیان کرمان با وقف نمودن زمین، باغ، آب و خانه خود، برای برطرف نمودن نیازهای جامعه و پرداخت هزینه جشن‌ها و تحصیل دانش‌آموزان، در این کار خیر پیشگام بودند. فشارهای اجتماعی و اقتصادی و محدودیت‌های به‌وجود آمده برای اقلیت‌های دینی در دوره‌های گذشته، زندگی زرتشتیان را تحت تاثیر قرارداد و شرایط سختی داشتند که فقر و بی‌سوادی از مهم‌ترین این مشکلات بود. بنابراین بیدایش موقوفات، این شرایط را تغییر داد. این مقاله در پی پاسخگویی به این سوال است که موقوفات زرتشتی کرمان در دوره قاجار و پهلوی چه تاثیری بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان این شهر داشته است؟ با بررسی‌های انجام شده در این پژوهش مشخص گردید که بیشتر این موقوفات بعد از دستور لغو جزیه در زمان ناصرالدین شاه قاجار وقف شده‌اند که علاوه بر تأثیرات درونی جامعه بر وضعیت اجتماعی شهر کرمان نیز تأثیر داشته‌اند. این موقوفات با نظارت و تولید انجمن زرتشتیان کرمان در انجام کارهای آموزشی، درمانی، ورزشی و آیینی، تاثیر مهمی بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان کرمان داشت. پژوهش حاضر با روش تحقیق تاریخی با استفاده از اسناد، وقفنامه‌ها و منابع کتابخانه‌ای انجام و به شیوه توصیفی و تحلیلی تدوین شده است.

واژه‌های کلیدی

زرتشتیان، قاجاریه، کرمان، وضعیت اجتماعی، وقف.

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.
۲. دانشیار، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.
۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

نویسنده مسئول:

فیض‌الله بوشاسب گوشه

رایانامه: f.boushasb@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶

استناد به این مقاله:

ضیاء تبری، آرش و بوشاسب گوشه، فیض‌الله (۱۴۰۴). بررسی و تحلیل موقوفات زرتشتی و تاثیر آن بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان کرمان در دوره قاجاریه و پهلوی. فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۳(۲)، ۵۶-۴۱.

(DOI: ۱۰,۳۰۴۷۳/lhst.۲۰۲۵,۷۳۰۳۱,۲۹۵۹)

مقدمه

در این پژوهش سعی می‌شود با بررسی وقفنامه‌ها و حبس‌نامه‌های زرتشتیان کرمان، پاسخی به این پرسش داده شود که موقوفات زرتشتیان کرمان از چه زمانی رونق گرفت و نیت واقفین زرتشتی به چه منظور و برای برطرف کردن کدام نیازهای جامعه انجام شده است؟ از آنجایی که درآمد موقوفه، مهم‌ترین مشکلات عمومی یک جامعه را پوشش می‌دهد؛ بنابراین باسواد شدن و پرداخت هزینه‌های درمانی و رسیدگی به سلامت روان و جسم، اولویت بیشتری داشته و رسیدگی به درآمد موقوفه‌ها و اجرای نیت‌نامه‌ها با بزرگان و ریش‌سفیدان جامعه بوده که بعدها با تشکیل انجمن، در اختیار این نهاد قرار گرفته است. بنابراین هدف از نوشتار حاضر، پاسخگویی به سوال مطرح شده و معرفی مهم‌ترین وقفنامه‌های زرتشتی کرمان و بیان نیت واقفین و بررسی نیازهای جامعه و تاثیر موقوفات بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان کرمان می‌باشد. روش این پژوهش توصیفی و تحلیلی می‌باشد و در گردآوری داده‌ها، از اسناد و نسخ خطی و سنگی، وقف‌نامه‌ها و حبس‌نامه‌ها و منابع کتابخانه‌ای و اسناد اداری و صورتجلسه‌های انجمن زرتشتیان کرمان، استفاده شده است.

پیشینه وقف در میان زرتشتیان و در ایران باستان

همیشه و در هر جامعه‌ای افرادی پیدا می‌شوند که از دیگران ضعیف‌تر و ناتوان‌ترند و کمک به این محرومان و مستمندان وظیفه انسانی هر شخصی می‌باشد. بخشش و داد و دهش، از زمان‌های بسیار دور در میان ایرانیان امری رایج بوده است. آیین بخشندگی به دیگران که در حال حاضر **وقف** نامیده می‌شود، از دوران قدیم برگزار می‌شده و با واژه‌هایی همچون: بندمال، بهارداشت و نهاده به کار رفته است. (مزدپور، ۱۳۶۹: ۱۱۲) با پیدایش دین و باورهای اخلاقی آن از این بخشش و نیکوکاری حمایت گردید. ایرانیان باستان دریافته‌اند که بخشش به دیگران، چه در زمان زندگی خود و چه پس از آن، می‌تواند آرامش روان را در پی داشته باشد. در کتاب مقدس زرتشتیان (گات‌ها) آمده:

«پرستش خداوند انجام کار نیک است». (سرود ۵۱ بند ۲۲)

«هورامزدا، بهترین پاداش را به کسانی ارزانی می‌دارد که در انجام کار نیک کوشش کنند». (سرود ۲۸ بند ۴)

«خوشبختی از آن کسی است که در پی خوشبختی دیگران باشد». (سرود ۴۳ بند ۱) (نیکنام، ۱۳۸۵ الف: ۲۴۷)

همچنین در کتاب اوستا آمده است: «خشترمچا هورا ای ائیم دریگو بیو ددت واستارم» یعنی قدرت اهورائی برای کسی است که نیازمندان را دستگیری کند و بینوایان را مدد نماید. (آذرگشسب، ۱۳۳۱: ۱۴)

بخشش و اшوداد یا همان وقف از زمان قدیم در میان زرتشتیان مرسوم بوده و آیین نیکوکاری و داد و دهش از باورهای اخلاقی این دین است. اشوزرتشت، پیروانش را در کمک کردن به دیگران تشویق نموده و خوشبختی آنان را در خوشبخت کردن دیگران می‌داند. داد و دهش در ایران باستان به شکل گسترده‌ای انجام می‌گردید و موبدان وظیفه رسیدگی به امور موقوفات را برعهده داشتند. بعد از فروپاشی حکومت ساسانیان و پراکنده شدن زرتشتیان در نقاط مختلف ایران، موقوفه‌های زرتشتی، بیشتر شامل آتشکده‌ها، نیاشگاه‌ها و دخمه‌ها (محل قرار گیری جسد درگذشتگان) می‌شد که برای زرتشتیان ساکن در هر شهر وقف شده بود.

با اتفاقاتی که برای اقلیت زرتشتی کرمان در دوره‌های مختلف و به‌ویژه در پایان حکومت صفویه و حمله محمود افغان به کرمان و محله زرتشتیان روی داد، شرایط اجتماعی این اقلیت بیش از پیش متزلزل گردید. یکی از مهم‌ترین مشکلاتی که زرتشتیان با آن مواجه بودند مالیات جزیه بود. در زمان زندیه تعدادی از بزرگان زرتشتی کرمان شکایت خود را در این رابطه به دربار کریم‌خان زند در شیراز اعلام کردند اما توجهی به آن نشد و این شرایط سخت همچنان ادامه داشت تا اینکه در زمان ناصرالدین شاه قاجار، دستور لغو جزیه صادر گردید که تاثیر مستقیم بر اقتصاد زرتشتیان داشت و از این زمان به بعد، موقوفات زرتشتیان به شکل چشمگیری افزایش یافت و زرتشتیان کرمان برای بیشتر نیازهای جامعه خود موقوفه داشتند.

با توجه به تعداد زیاد موقوفات زرتشتیان کرمان، که به بیش از یکصد و ده موقوفه می‌رسد، هنوز پژوهش مستقلی در این مورد انجام نشده و به صورت پراکنده در بعضی از کتاب‌های زرتشتی همچون: تاریخ زرتشتیان کرمان نوشته جمشید سروشیان و تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان نوشته رشید شه‌مردان، به این موضوع اشاره گردیده است. جمشید سروشیان در کتاب خود و در بخش بنیاد مدارس در کرمان از واقفین مدارس نام برده و رشید شه‌مردان نیز در نوشته‌هایش، همزمان با معرفی نمایندگان و اعضای انجمن‌ها به وظیفه اصلی انجمن که نظارت بر موقوفات می‌باشد اشاره کرده است. در فصلنامه وقف، فاطمه کمالیان مهریزی به بررسی نهاد وقف در جامعه زرتشتی با تکیه بر موقوفات زرتشتیان شهر یزد پرداخته که این موقوفات اکثراً وقف آب انبار می‌باشد و همانگونه که ذکر شد، دیگر پژوهش مستقلی در رابطه با موقوفات زرتشتیان کرمان انجام نشده است.

نه فروش آن رسمیت اعتقادی و دینی پیدا کرد و همراه با واژگان موقوفه (متاع مورد وقف) و واقف (وقف‌کننده) وارد جامعه مسلمانان شد. (روح‌الامینی، ۱۳۸۱: ۲۰۳) وقف بر مبنای اسلامی آن یعنی حبس عین مال و صرف منافع آن در راه خیر همراه با سایر احکام اسلام از همان سال‌های ابتدایی به تدریج در ایران مرسوم شد اما تشکیلات منظمی نداشت. (امینیان مدرس، ۱۳۹۲: ۲۳) پس از فتح شوش، سندی به‌دست آمد که حاکی از گنج و ثروتی بود که برای پرداخت وام‌های بدون رنج اختصاص داشت، آن را نزد خلیفه بردند و گویا خلیفه دستور داد که مطابق آنچه در سند آمده است عمل شود. (روح‌الامینی، ۱۳۸۱: ۲۰۳)

در تاریخ بعد از اسلام خاندان سامانی اولین تشکیلات وقفی به نام دیوان اوقاف یا دیوان موقوفات را راه‌اندازی کردند که در دوره‌های سلجوقیان و خوارزمشاهیان و ایلخانان هم این دیوان‌ها وجود داشت اما در زمان صفویه با گسترش زیاد زمین‌های وقفی تشکیلات اداری وسیع و منظمی برای رسیدگی به موقوفات بوجود آمد.

در دوره افشاریه طی صدور فرمانی املاک موقوفه در اختیار دربار قرار گرفت و از ید متولیان و مردم خارج شد. بدین وسیله بسیاری از موقوفات از بین رفت و به اراضی دولتی خالصه تبدیل گردید و درآمد آن بر خلاف نیات واقفین صرف لشکریان و نظامیان شد. اگرچه وقف در زمان افشاریه تا حدودی متوقف شد، ولی در زمان زندیه مجدداً تقویت گردید و آثار بزرگی از موقوفات آن دوره به چشم می‌خورد. در دوره قاجار نیز تا حدودی به موقوفات توجه شد و با تاسیس وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه به این املاک و اراضی سرو سامانی داده شد. (ترابی و اسماعیلی، ۱۳۹۶: ۳۳)

وضعیت اجتماعی زرتشتیان کرمان

بعد از فروپاشی حکومت ساسانیان و اسلام‌پذیری ایرانیان، جمعیت زرتشتیان به شدت کاهش یافت و به اقلیت رسیدند. تعداد قابل توجهی از اقلیت زرتشتی، شهر کویری کرمان را برای سکونت خود انتخاب کردند و در این منطقه ساکن شدند. ایالت کرمان به خصوص دو شهر مهم آن یعنی سیرجان و بردسیر تا قرن سوم و چهارم هجری یکی از مراکز مهم سکونت زرتشتیان بود و همواره مراسم و آیین‌های مذهبی و ملی خود را برپا می‌داشتند به طوری که آتش مقدس در آتشکده‌های تمامی روستاها و نواحی آن همچنان شعله‌ور بود. (اعتصامی، ۱۳۹۱: ۴۸)

عده‌ای در روستاهای اطراف شهر زندگی می‌کردند مثل: رفسنجان، راور، جوپار، قناعتستان، دستگرد، اسماعیل‌آباد و شریف‌آباد و تعدادی هم

بزرگمهر وزیر خسرو انوشیروان در اندرزنامه‌ای که از خود به یادگار گذاشته، زودگذر بودن زندگانی و جاویدان ماندن نیکوکاری را یادآوری می‌کند و می‌نویسد: چون دارایی گیتی، همه زودگذر و تباہ شدنی و از میان رفتنی است، کسی که سزاوار داشتن است، یزدان با دهش خیرش، بر او فر و بزرگی بخشد. توانگر گردد و از او کارهای بزرگ برآید. دارایی فراوان اندوزد، برترین جایگاه را گیرد و به بزرگی و شکوه رسد. او زندگی‌اش دراز، فرزندش فراوان، سخنش گویا و دهش‌های نیکش بکار باشد. همه چیز از میان رفتنی است مگر پارسایی و نیکوکاری که هرگز خراب نگردد و یاد نیکش همواره در دل‌ها بماند و مرا پارسایی، آمرزش تن و جان و روان، نیکی‌های این جهان و آن جهان پسندیده‌تر است. (آبادانی، ۱۳۵۰: ۱)

ایرانیان افزون بر دهشمندی‌های خود در زمان‌های مختلف، با ساخت نیايشگاه‌ها، پل‌ها و اقامتگاه‌ها، اولین گام را در این راه برداشتند و پایه‌های اولیه وقف شکل گرفت. کرتیر، از موبدان پرآوازه همان دوران باستان در یکی از کتیبه‌هایش به کوشش وی برای برپایی بناهای مذهبی و اختصاص موقوفات برای تأمین هزینه‌های آن‌ها اشاره کرده است. در همان زمان آتشکده‌ها نیز دارای موقوفات فراوانی بود که واقفین برای شادی روان خویش و درگذشتگان‌شان وقف می‌کردند. (پهرامان، ۱۳۹۳: ۱۷۷) کتیبه‌های دیگری نیز از دوره باستان برجای مانده که رواج سنت وقف و بخشندگی در ایران را نشان می‌دهد. در پایان فرمانروایی ساسانیان، در ایران نهادهایی برپا گردید که برای رستگاری روان، پول‌هایی را به نیازمندان کمک می‌کردند و همچنین ساختمان‌هایی را برای استفاده همگانی می‌ساختند. (دریایی، ۱۳۹۵: ۳۳) در کتاب ماتیکان هزار دانستان که مجموعه‌ای از قوانین حقوقی در زمان ساسانیان می‌باشد به مسئله بخشش و وقف هم اشاره دارد. در این قوانین، محدودیت‌هایی برای موقوفات در نظر گرفته بودند و هیچ شخصی حق خرید و فروش موقوفات را نداشت. تولیت، نظارت و اجرای صحیح نیت واقف مطرح بود. اصل سیزدهم این مجموعه دربارهٔ احکام مربوط به عطایا و بخشش‌ها است. فصل پانزدهم، قوانین مرتبط با قیمومیت، تولیت و وصایت و کفالت را بیان می‌کند و در فصل شانزدهم، شرایط در عدم جواز بخشیدن مال غیر عنوان شده است. فصل هجدهم کتاب نیز راجع به قوانین اموالی است که صرف امور خیریه شده است (شهزادی، ۱۳۸۷: ۸۰)

وقف در ایران بعد از اسلام

با ظهور اسلام واژه وقف با اهداء زمین و ثروت به پیامبر(ص) و دستور آن حضرت به نگهداری و استفاده مسلمانان از درآمد آن و

تنها با آب قنات صورت می‌گرفت و اعراب و حاکمانی که به کرمان می‌آمدند، قنات‌ها و زمین‌های مردم را می‌گرفتند تا برای خود باغ بسازند و با آب قنات‌ها کشاورزی کنند. مردم برای اینکه این حاکمان، املاک طلق آنان را نگیرند، زمین‌ها و آب قنات را وقف می‌کردند تا زمین‌هایشان تصرف نشود، برای همین املاک بسیاری در حدود کرمان وقف است. (وزیری، ۱۳۵۲: ۵)

در محله‌های زرتشتیان کرمان مکان‌ها و موقوفاتی وجود دارند که قدمت آنها به قبل از دوره قاجار و گذشته‌های دور بازمی‌گردد. این موقوفات و مکان‌ها عبارتند از: شاه وره‌رام ایزد، اشتاد ایزد، شاه مه‌رایزد، وهمن امشاسپند، درب مهر دولتخانه، آتشکده محله شهر، آتشکده قناتغستان، آدریان بزرگ، بابا کمال، چشمه شیردوش، قسمتی از مسجد صاحب الزمان، مسجد خواجه خضر، آب مراد، شاه هرات، پیر سبز و دخمه‌های زرتشتیان. (ایزدیار، ۱۳۷۶: ۲۶)

رقبات موقوفه زرتشتی در مناطق مختلف کرمان، قلمرو پراکندگی و مالکیت‌های مسکونی و مزروعی زرتشتیان کرمان را نشان می‌دهد که قریه سرآسیاب شش، سرآسیاب فرسنگی، قناتغستان، جوپار، لنگر، اسماعیل‌آباد، کهن‌چنار، دستگرد، حافظ آباد کویر، زمان‌آباد، احمدآباد، علی‌آباد، مومن‌آباد، رستم‌آباد، زیدآباد، شاه هرمزد زرنده، ملک‌آباد مستوره و طهماسب‌آباد از آن جمله است و خانه‌های موقوفه در محله‌های خواجه خضر، قبه سبز، محله شهر، محله شاه عادل، پرموتن، محله قالی باف خانه پراکنده می‌باشد. (روح‌الامینی، ۱۳۸۱: ۲۰۶)

نمونه‌ای از موقوفات قدیم، آتشکده محله شهر است که در سال ۱۰۵۵ هجری قمری (۱۰۲۴ خورشیدی) وقف شده و نیت واقف آن گردآمدن زرتشتیان برای نیایش و انجام خیرات و نذورات بوده است.

«خانقاه و مسجد و حوض و رباط و میل پل

نیز هریک ساخت اینجا یافت مزد آنجا جنان

تاب باورهای رویایی ندارد این مقام

باش عارف ورنه خیز و کن بتک بار گران

این اطاعتگاه را بهر دعای خیر ساخت

از زر خود رستم بن‌دار ابن مهرگان»

(وقفنامه سنگی آتشکده محله شهر، موزه زرتشتیان کرمان) تصویر شماره ۱

انجمن زرتشتیان کرمان و تولیت موقوفات

در دوره قاجار، توسط نماینده انجمن اکابر پارسیان هند در ایران، به نام مانکجی هاتریا، انجمن‌های زرتشتیان یزد و کرمان در سال ۱۲۷۰ هجری قمری (۱۲۳۳ خورشیدی) دوباره راه‌اندازی گردید و به‌تدریج، این انجمن‌ها رهبری جامعه زرتشتی را به‌طور کامل به دست گرفتند و عهده‌دار مسئولیت کلیه مسائل اجتماعی جامعه

در مجاورت حصار شهر ساکن شدند که مهمترین محله زرتشتی‌نشین به نام گبرمحله بوجود آمد. با مهاجرت زرتشتیان شهرهای دیگر از جمله زرتشتیان قزوین و خراسان به کرمان، جمعیت گبرمحله در دوره صفویه به حدود ده هزار نفر رسید (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۴۱۸) و زرتشتیان در این محله آتشکده و نیایشگاه‌های مخصوص خود را داشتند که متأسفانه چون در این زمان حکومت جنبه مذهبی پیدا کرد و روحانیت جایگاه ویژه‌ای به‌دست آورد، شیخ‌الاسلام‌ها مسئله جزیه را از مهم‌ترین مسائل روز قرار دادند. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۲) زرتشتیان محدودیت‌هایی نسبت به دیگر شهروندان پیدا کردند، به‌طور مثال: در زمان خرید و فروش زمین، مهر و امضای زرتشتیان به تنهایی قابل قبول نبود، در زمان رفت و آمد به داخل شهر حق سواره‌رفتن را نداشتند، و از ورود آنها به بعضی از مغازه‌ها جلوگیری می‌شد و همچنین در پوشش آنها باید از رنگ خاصی استفاده می‌گردید که زرتشتیان کرمان رنگ نخودی را استفاده می‌کردند. (شهمردان، ۱۳۶۰: ۱۱۷)

در اواخر دوره صفویه به دلیل ضعف حکومت مرکزی، افغان‌ها به سرکردگی محمود، برای تسخیر اصفهان از راه سیستان وارد کرمان شدند و چون دورتادور شهر کرمان حصار محکمی داشت و کرمانیان با تیر و تفنگ و فلاخن و سنگ از آن دفاع می‌کردند، افغان‌ها، اطراف شهر و به‌ویژه گبرمحله را غارت کردند. با حمله افغان‌ها به کرمان در سال ۱۱۳۴ هجری قمری، زرتشتیان به داخل حصار شهر وارد شدند و شیخ‌الاسلام‌ها و امام‌جمعه‌های کرمان، روش ملایم و سازگاری با جامعه زرتشتی داشتند و دلیل آن این است که بر طبق روحیه عمومی مردم کرمان، این اقلیت ایرانی تنها در کرمان توانسته بود به حیات مذهبی خود ادامه دهد، و در سایر شهرهای ایران از قبیل ری و اصفهان و تبریز و شیراز و طوس و سایر نقاط یا مضمحل شده بودند یا مجبور به مهاجرت گردیده بودند. (سروشیان، ۱۳۷۰: ۲۱)

در دوران قاجار، هنوز از زرتشتیان ایران مالیات جزیه دریافت می‌شد تا اینکه در رمضان سال ۱۲۹۹ هجری قمری و با پیگیری‌های مانکجی هاتریا (نماینده پارسیان هند در ایران)، دستور لغو جزیه توسط ناصرالدین شاه صادر گردید و از این به بعد اوضاع اقتصادی زرتشتیان تغییر کرد.

موقوفات قدیم زرتشتیان کرمان

شهر کرمان نسبت به دیگر شهرهای ایران، دارای زمین‌های وقفی زیادی می‌باشد. زیرا با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، کشاورزی

زمان‌های شش‌گانه، برای شادی روان درگذشتگان خانواده است. این مراسم نیایش و یزشن، با پذیرایی و دادن غذا به خویشاوندان و نزدیکان در موقوفه و کمک به فقیران زرتشتی همراه می‌باشد. (روح‌الامینی، ۱۳۸۱: ۲۰۷)

در تداوم چنین اقدامات نهادینه شده‌ای، در اواخر حکومت قاجار که براساس قانون مصوب مجلس شورای ملی، نظارت و سرپرستی تمامی موقوفات کشور در اختیار وزارت معارف قرار گرفت، با تلاش‌های انجمن‌های زرتشتی و نفوذ گسترده آنها در میان جامعه زرتشتی ایران، وزارت معارف به تاریخ ۱۲ ربیع‌الثانی ۱۳۳۲ق، موقوفات زرتشتیان را از این قاعده مستثنی کرد و سرپرستی این موقوفات در اختیار انجمن‌های زرتشتی هر منطقه قرار گرفت. این انجمن‌ها موظف شدند به اعلام گزارش وضعیت موقوفات خود به وزارت معارف بپردازند. (دادبخش، ۱۳۹۷: ۱۴)

حکم وزارت معارف و اوقاف درباره واگذاری موقوفات زرتشتیان به انجمن‌های زرتشتیان یزد و کرمان اینچنین است:

چون بر طبق قانون مصوبه مجلس شورای ملی کلیه اوقاف ایران باید در تحت نظارت وزارت معارف و اوقاف باشد و عموم زرتشتیان ایران خصوصاً در یزد و کرمان موقوفاتی دارند که عقیده آنها بر این است باید نظارت اوقاف در عهده خود طایفه مزبوره باشد، لهذا محض رعایت قانون و حصول مقصود و حفظ قوانین مذهبی طایفه زرتشتیان چنین مقرر گردیده که نظارت کلیه اوقاف یزد و کرمان در عهده انجمن محترم آنها که در این دو محل است به معیت رئیس روحانی خودشان که متوقف در یزد و کرمان هستند باشد (حکم واگذاری موقوفات، ۱۳۳۲؛ تصویر شماره ۲).

بر این اساس، انجمن زرتشتیان کرمان با اعلام حکم وزارت معارف و اوقاف به موقوفه‌داران زرتشتی کرمان که در آن نظارت کلیه موقوفات زرتشتی یزد و کرمان در اختیار ارباب کیخسرو شاهرخ قرار گرفته و ایشان نیز آن را به انجمن‌های زرتشتی یزد و کرمان محول نموده است از متولیان می‌خواهد که موقوفات خود را به انجمن بسپارند تا موقوفات در تحت نظارت خود انجمن قرار گیرد و طبق صورتجلسه مورخ ۱۸ شعبان ۱۳۳۸ موقوفه‌داران زرتشتی، تولیت و نظارت موقوفات خود را به انجمن زرتشتیان کرمان واگذار کردند. (صورتجلسه موقوفات، ۱۳۳۸؛ تصویر شماره ۳).

گه‌نبار خوانی، اولین نیت واقفین زرتشتی

زرتشتیان باور دارند که جهان هستی در شش مرحله آفریده شده است و در اوستا به نام شش چهره گه‌نبار نامیده می‌شود. نام و

زرتشتیان همانند: ازدواج، طلاق، ارث و میراث، سرپرستی مؤسسات مربوط به متوفیان و موقوفات، تأسیس مراکز فرهنگی، آموزشی و عام‌المنفعه و رسیدگی به آنها و حفظ و نگهداری سرمایه‌های منقول و غیرمنقول شدند. (دادبخش، ۱۳۹۷) مهمترین هدف انجمن، کمک به بینوایان و نیازمندان و رسیدگی به امورات وقفی و خیریه زرتشتیان کرمان بود.

مانکجی هاتریا، عده‌ای از بزرگان زرتشتی کرمان را در محلی به نام دولاب سهراب‌خان، گرد هم جمع کرد و اعلام نمود که تعداد زیادی از زرتشتیان کرمان ناتوان و بی‌بضاعت هستند و لازم است که شما آنان را کمک نمایید و همچنین برای برپایی مراسم‌ها و داشتن درآمدی مداوم جهت پرداخت هزینه‌های مدارس هر شخصی براساس توانایی مالی خود کمک نماید تا با پول آنها املای خریداری و برای هزینه‌های مذکور وقف گردد و انجمن زرتشتیان کرمان نیز ناظر و متولی آن باشد. (شهمردان، ۱۳۶۰: ۳۲۷)

انجمن زرتشتیان کرمان در سال ۱۳۰۸ هجری قمری توسط دومین نماینده پارسیان هند و با دریافت مجوز رسمی از دولت، با نام انجمن ناصری زرتشتیان کرمان به کار خود ادامه داد. این انجمن در بعضی از سال‌ها کم‌فعالیت بوده و در بعضی از سال‌ها نیز تعطیل شده است. (امینی، ۱۳۸۰: ۲۹۴) هدف انجمن زرتشتیان کرمان، اداره و سرپرستی امور دینی، فرهنگی، بهداشتی، خیریه، موقوفه، رفاهی و کمک به امور اجتماعی مخصوص زرتشتیان کرمان می‌باشد و اعضای آن به صورت انتخابی، از افراد داوطلب زرتشتی ساکن در این شهرستان تشکیل می‌گردد که طبق شرایط اساسنامه انجمن و با اهداف مندرج در آن فعالیت خواهد نمود. (اساسنامه انجمن، ۱۳۳۵)

در اساسنامه انجمن آمده، رسیدگی به موقوفات و نظارت بر عملکرد آنها از وظایف این انجمن می‌باشد و بر طبق مدارکی که از دوران صفویه به بعد موجود است واقفین زرتشتی کرمان پس از وقف کردن و مشخص نمودن نیت خود، برای رسیدگی دائمی به موقوفه، تولیت و نظارت آن را ابتدا به ریش‌سفیدان و بعد از تشکیل انجمن به این نهاد مردمی واگذار می‌کردند. نکته قابل توجهی که در بسیاری از این وقف‌نامه‌ها قید شده و مورد تأیید و تصدیق روحانیان مسلمان و مجریان احکام شرعی کرمان نیز قرار گرفته، این شرط است که اگر شخصی به عنوان متولی انتخاب گردد و ایشان در هر زمانی مسلمان شود، بایستی موقوفه از دست او گرفته شده و به صلاح‌دید موبدان و ریش‌سفیدان زرتشتی به متولی زرتشتی سپرده شود تا درآمد موقوفه، مطابق نیت واقف هزینه گردد. در بیشتر وقف‌نامه‌ها، نخست خواندن آفرینگان و گه‌نبار در یکی از

خورشیدی) توسط قاضی کیخسرو فرزند قاضی منوچهر وقف بر خواندن گهنبار در فصل آبان ماه در روز اشد ایزد اردیبهشت ماه قدیم شده است، که آن را گهنبار میدیورم گاه می خوانند و درآمد موقوفه را پس از پرداخت هزینه گهنبار مذکور خرج آب و آش فقرا و مساکین مذهب زرتشتی می نمایند. املاک این موقوفه عبارتند از: یکصد و یک من بذرافشان سرآسیاب شش و یکدرب خانه واقع در محله قبه سبز و سی و نه من بذرافشان سرآسیاب شش. (وقفنامه قاضی کیخسرو، ۱۳۷۹: اداره کل، ۴۸)

موقوفه رشید سیاوش: روانشاد رشید سیاوش یکدانگ و نیم خانه واقع در محله قالی باف خانه کرمان و یکدرب خانه واقع در محله شاه عادل و شصت و یک من از بذرافشان مزرعه رق آباد را در تاریخ ۱۳۹۶ هجری قمری (۱۳۵۷ خورشیدی) وقف بر خواندن یک چهره گهنبار نمود. (وقفنامه رشید سیاوخش، ۱۳۹۶: دفتر موقوفات، ۵۱)

موقوفه رستم فریدون: رستم فریدون برزین مشهور به رستم بامس در تاریخ ۱۳۹۸ هجری قمری (۱۳۶۰ خورشیدی) یکدرب خانه در محله قبه سبز کرمان را وقف بر خواندن گهنبار در روز اردیبهشت ماه قدیم در چهره میدیورم گاه نمود. (وقفنامه رستم فریدون، ۱۳۹۸: اداره کل، ۱۸۷)

موقوفه رستم فولاد: تاریخ این وقفنامه سال ۱۳۷۱ هجری قمری (۱۳۳۰ خورشیدی) می باشد که رستم فولاد نیم دانگ از مزرعه طاهرآباد کرمان را وقف بر خواندن گهنبار در چهره میدیورم گاه و میدیوشهم گاه و اطعام فقرا و مساکین زرتشتی نموده است. (وقفنامه رستم فولاد، ۱۳۷۱: اداره کل، ۷۳۱)

مدارس و موقوفات آموزشی

در کرمان، زرتشتیان در امر مدرسه سازی پیشگام بودند و اولین مدارس به سبک نوین توسط زرتشتیان در شهر کرمان ساخته شد. در سال ۱۲۸۲ هجری قمری (۱۳۴۵ خورشیدی)، مانکجی لیمجی هاتریا ملقب به درویش فانی از بمبئی به ایران آمد و به منظور آموزش و پرورش زرتشتیان، در بنیاد دبستانها در یزد و کرمان کوشش فراوان نمود و میرزا افلاطون فرزند ملا اسکندر را به کرمان و استاد جوانمرد فرزند شیرمرد را به یزد فرستاد تا سواد و دانش را به کودکان بیاموزند. در همان زمان مانکجی هاتریا اجازه افتتاح چند آموزشگاه شبانه روزی و مدرسه را در یزد و کرمان و تهران از ناصرالدین شاه قاجار دریافت نمود (دانشور، ۱۳۸۱: ۵۴۸)

مدارس زرتشتیان فقط ویژه این اقلیت نبود و تمامی نوجوانان و جوانان شهر کرمان می توانستند در این مدارس تحصیل کنند و

هنگام برگزاری آنها این چنین است: میدیورم زمان آفرینش آسمان روز پانزدهم اردیبهشت، میدیوشهم زمان آفرینش آبها روز پانزدهم تیرماه، پینه شهیم زمان آفرینش زمین روز سیام شهریورماه، ایثارم زمان آفرینش گیاهان و نباتات روز سیام مهرماه، میدیورم زمان آفرینش جانوران روز بیستم دیماه، همس پت میدیم زمان آفرینش انسان روز سیصد و شصت و پنجمین روز یا آخرین روز سال. هر گهنبار پنج روز ادامه داشته و از ویژگی های آن شکرگذاری و نیایش به درگاه اهورامزدا و داد و دهش و انفاق و دستگیری از بینوایان بوده است. (رضی، ۱۳۵۲: ۵۴)

یک فرد زرتشتی در هر مقام و موقعیت اجتماعی که باشد، می تواند در این شش زمان (گاهان بار) به دهش و بخشش بپردازد. بر همه زرتشتیان بایسته است که به دیگران "بار" دهند و نیازمندان را دستگیری کرده، از بخشش مادی و معنوی خویش بهره مند سازند. (خورشیدیان، ۱۳۸۶: ۱۰۸)

گهنبار توجی: نمونه دیگری از گهنبار است که خارج از شش چهره برگزار می شود و در این مراسم نیز داد و دهش انجام می گردد و هزینه مخارج این نوع گهنبار از اشخاص جمع آوری می شود. (سروشیان، ۱۳۸۳: ۱۴۴)

زرتشتیان برای این گهنبار می خوانند تا به خانه یکدیگر رفت و آمد کرده، همدل و همزبان به پرستش خدای یکتا بپردازند و خواستار آموزش نیاکان خود باشند و ناتوانان را خوراک و پوشاک دهند و نکویی آینده خود را از خدا بخواهند و از گذشته پشیمانی ورزیده پت (توبه و بازگشت) نمایند. (شاهرخ، ۱۳۰۰: ۴۵)

مراسم گهنبار، یا در خانه های وقفی یا در مکان های دینی برگزار می گردد. متولیان و برگزارکنندگان، مدتی پیش از زمان گهنبار، نان و خوراکی های مراسم را آماده می کنند. در هنگام سپیده دم نخستین روز از چهره گهنبار، مراسم نیایش و اوستا خوانی آغاز می گردد. سفره گهنبار در مکانی پاک و تمیز پهن می شود و آنچه که برای سفره مراسم مذهبی لازم است بر آن می گذارند. مهم ترین لوازم این سفره، نشانه هایی از امشاسپندان و خوراکی های سنتی می باشد. در پایان مراسم، دهش و خیرات گهنبار مانند: لرک که از هفت خشکبار شامل خرما، سنجد، کشمش، بادام، گردو، برگه هلو و انجیر خشک و همچنین کلو شامل: نان و دونو و سیرو و سداو، به تمامی شرکت کنندگان داده می شود. (نیکنام، ۱۳۸۵ ب: ۵۴)

تعداد زیادی از وقفنامه های زرتشتیان کرمان برای برگزاری گهنبارها اختصاص داده شده که نمونه ای از این موقوفات عبارتند از: موقوفه قاضی کیخسرو: این موقوفه از قدیمی ترین موقوفات انجمن زرتشتیان می باشد که در سال ۱۳۷۹ هجری قمری (۱۳۴۲)

زمان تمامی دانش‌آموزان بی‌بضاعت حق تحصیل رایگان را در این مدرسه داشتند. (وقفنامه خدابخش، ۱۳۶۵: اداره کل، ۲۷۰)

موقوفه جهانگیر فروهر: موقوفه جهانگیر فروهر فرزند رستم شامل دوازده دانگ از میاه مقسم معروف به وکیل‌آباد سرآسیاب فرسنگی و سه دانگ از میاه مقسم معروف به عشق و شصت قصب زمین معروف به اراضی بعلی‌آباد سرآسیاب فرسنگی و یکصد و پنجاه قصب معروف به اراضی محمد عباسی و هشتاد و پنج قصب اراضی غلامرضا کربلایی محمد و چهل قصب از باغ بیدرخت معروف به سنگتراش که در تاریخ ۱۳۵۱ هجری قمری (۱۳۱۲ خورشیدی) تمامی املاک فوق را وقف مخارج مدرسه ملی ایرانشهر و کودکان بینوای آن مدرسه نمود. (وقفنامه جهانگیر رستم، ۱۳۵۱: اداره کل، ۶۳۴)

موقوفه دینیار اردشیر ملا: این موقوفه در سال ۱۳۰۷ هجری ثبت شد و املاک زیادی شامل سی و یک من و یک چارک و سی سنگ از هزار و پانصد من مزرعه مومن آباد و هشت دانگ از آب بعلی‌آباد سرآسیاب فرسنگی و شش حبه کامل از نود و شش حبه مزرعه زمان‌آباد کویر و شش دانگ دکان واقع در بازار اختیاری کرمان و یک‌باب رختشویخانه واقع در خارج دروازه ناصریه و شش دانگ خانه خارج از دروازه ناصریه، همگی وقف بر معلمین و اطفال فقیر اعم از یتیم و غیر یتیم و تعلیم و تربیت آنها گردید. (وقفنامه دینیار اردشیر، ۱۳۰۷: دفتر موقوفات، ۶۰)

موقوفه شهریار خسرو راوری: این موقوفه شامل شش دانگ از یک‌هزار و سیصد و شصت سهم بعلی‌آباد می‌باشد که توسط ارباب شهریار راوری رییس وقت انجمن زرتشتیان کرمان در سال ۱۳۶۷ هجری قمری برای پرداخت هزینه آموزگاران و تمامی کودکان نیازمند و دیگر دانش‌آموزان دبستان کاویانی وقف انجمن زرتشتیان گردید. (وقفنامه شهریار خسرو، ۱۳۶۷: اداره کل، ۲۶۸)

موقوفه پوراندخت: پوراندخت، فرزند دینیار مهربان رشید است که بعد از فوت پدر و به خاطر داشتن بیماری سل تمامی املاک به ارث رسیده خود را وقف ساخت مدرسه و هزینه‌های آن و دیگر مراسم زرتشتیان کرد. املاک موقوفه شامل یک‌درب خانه واقع در خارج از دروازه ناصریه که تبدیل به مدرسه ملی کاویانی شد و سه دانگ از هفتصد و بیست دانگ تروده و ده حبه از نود و شش حبه مزرعه بوداغ‌آباد و یک‌درب باغ مشجر در مزرعه بوداغ‌آباد و پنج و نیم جره آب قناتعستان و یک‌درب باغ مشجر واقع در قناتعستان و سه قطعه زمین در قناتعستان است که از درآمد موقوفات فوق هزینه‌های مدرسه کاویانی شامل اجرت معلمین و خادم مدرسه پرداخت می‌گردد. (وقفنامه پوراندخت دینیار، ۱۳۰۴: اداره کل، ۲۴۰)

هدف اصلی واقفین این مدارس، تربیت و آموزش همگانی به دور از هرگونه تبعیض بود. (صرفه، ۱۳۳۰) مدارس زرتشتی کرمان که با درآمد موقوفات اداره می‌شدند و از مجهزترین و بروزترین مدارس این شهر بودند تاثیر قابل توجهی در پیشرفت دانش‌آموزان شهر کرمان داشتند. مدرسه ملی پسرانه ایرانشهر که از سال ۱۳۲۴ هجری قمری فعالیت خود را آغاز نمود بر روی موقوفه ملاگشتاسب ساخته شد.

وقف به عنوان یک منبع مالی مستمر در مراکز آموزشی، پشتوانه مهمی برای برطرف کردن هزینه‌های مدارس و کتابخانه‌ها بود که می‌توانست به صورت طولانی‌مدت این اماکن را برقرار نگه دارد به همین دلیل موقوفات بسیاری به امر آموزش اختصاص پیدا کرد. مهمترین موقوفات آموزشی زرتشتیان کرمان عبارتند از:

موقوفه شهریار خدابخش و مدرسه شهریار: در سال ۱۳۲۵ هجری قمری (۱۲۸۵ خورشیدی) شخصی به نام شهریار خدابخش تفتی که قبلاً مدرسه دخترانه شهریار کرمان را احداث نموده بود برای تأمین هزینه‌های مدرسه خود، املاکی را وقف نمود تا انجمن زرتشتیان کرمان درآمد موقوفه را در این راه به مصرف رساند و در زمانی که آقای میرزا برزو آمیگی ناظم مدرسه ایرانشهر و نماینده انجمن در امور وقفی بود رسیدگی به موقوفه را به‌عهده داشت. املاک موقوفه شامل یک‌دانگ از شش دانگ قنات شاه هرمزد فرزند کرمان و شانزده سهم از دو پلاک به شماره ۲۴۰۴ و ۲۴۲۶ و همچنین یک‌دانگ از شش دانگ باغ پلاک شماره ۲۴۰۳ در شاه هرمزد فرزند می‌باشد. (وقفنامه شهریار خدابخش، ۱۳۲۵: اداره کل، ۸۴)

موقوفه زال زرتشتی: این موقوفه توسط شخصی به نام زال، فرزند بهرام و در تاریخ ۱۳۳۶ هجری قمری (۱۲۹۷ خورشیدی) وقف شده است. واقف مقدار یکصد من از هزار و پانصد من، آب و زمین مزرعه مومن‌آباد واقع در کرمان را با تمامی متعلقات آن وقف نموده تا از درآمد این موقوفه هزینه آموزگاران و کارکنان آموزشگاه‌های زرتشتیان کرمان و هزینه تعلیم و تربیت کودکان یتیم و نیازمند پرداخت شود. (وقفنامه زال زرتشتی، ۱۳۳۶: اداره کل، ۱۶۱/۱۷۷)

موقوفه خدابخش انوشیروانی: این موقوفه شامل یکصد سهم از ۴۸۰۰ سهم چشمه سرآسیاب شش به شماره چهل و هفت می‌باشد که در سال ۱۳۶۵ هجری قمری توسط خدابخش انوشیروانی وقف انجمن زرتشتیان شده تا از درآمد آن هزینه‌های دبیرستان ایرانشهر پرداخت شود. در همان زمانی که میرزا برزو آمیگی مدیر مدرسه ایرانشهر بود رسیدگی به این موقوفه را به‌عهده داشت و در همین

موقوفه خدابخش انوشیروانی: در تاریخ ۱۳۶۵ هجری قمری شخصی به نام خدابخش انوشیروانی یکصد سهم از چهار هزار و هشتصد سهم چشمه سرآسیاب شش به شماره چهل و هفت اصلی کرمان را وقف نمود تا از درآمد آن هزینه کفن و دفن زرتشتیان کرمان مطابق مراسم مذهبی آنان پرداخت شود. (وقفنامه خدابخش، ۱۳۶۵: اداره کل، ۲۷۰)

موقوفه رستم سهرابی: رستم سهرابی با وکالت‌نامه از طرف بهمن سهرابی در تاریخ ۱۳۶۹ هجری قمری شش دانگ مزرعه قنات رستم آباد پلاک ۸۹ در بخش هشت کرمان را وقف نمود تا از درآمد آن هزینه نگهداری آرامگاه سهرابی پرداخت شود. (وقفنامه سهرابی، ۱۳۶۹: اداره کل، ۶۵۲)

حبس‌نامه بهرام خدابخش: در تاریخ ۱۳۶۶ هجری قمری واقف زرتشتی، بهرام خدابخش رئیسی یک سهم از نود و شش سهم حافظ آباد کویر واقع در بخش چهار کرمان را به مدت یکصد سال تا مهرماه ۱۴۲۶ خورشیدی حبس نمود و بعد از آن تاریخ نیز متصدی آن وظیفه دارد تا ملک مذکور را به مدت یکصد سال دیگر حبس نماید که از درآمد آن هزینه‌های برگزاری جشن سده کرمان پرداخت شود. (حبس‌نامه بهرام خدابخش، ۱۳۶۶: اداره کل، ۱۱۲)

حبس‌نامه رشید گشتاسب: در تاریخ ۱۳۶۶ هجری قمری، یکی دیگر از زرتشتیان کرمان به نام رشید گشتاسب نوذری یک سهم از یکصد و دوازده سهم مزرعه احمدآباد کویر را برای پرداخت هزینه‌های جشن سده کرمان که هر ساله در دهم بهمن ماه به صورت همگانی برگزار می شود وقف نمود. (حبس‌نامه رشید گشتاسب، ۱۳۶۶: اداره کل، ۶۰۸)

موقوفات ورزشی و درمانی

بخشی دیگر از موقوفات زرتشتیان کرمان برای فعالیت‌های ورزشی و درمانی در نظر گرفته شده که در قسمت ورزشی، ساخت باشگاه پیروز، زورخانه، استادیوم ورزشی کیانی، استادیوم ورزشی راوری و باشگاه ورزشی سرپوشیده اردشیر همتی و در زمینه درمانی، مریضخانه خارج از دروازه ناصریه، زایشگاه و بیمارستان خداداد مهربابی و درمانگاه اردشیر همتی نمونه‌ای از این موقوفات هستند.

موقوفه کیومرس: در سال ۱۳۳۴ هجری قمری این زمین که خارج از دروازه ناصریه بود وقف شد و چندین سال بعد، اردشیر همتی یکی دیگر از خیرین زرتشتی، اولین سالن ورزشی سرپوشیده شهر کرمان را در این مکان احداث کرد و در اختیار عموم ورزشکاران شهر کرمان قرار داد و بسیاری از مسابقات مهم کشوری در این باشگاه انجام شده است. (وقفنامه کیومرس، ۱۳۳۴)

موقوفه بهرام کابلی: این موقوفه نیز توسط بهرام اردشیر کابلی وقف گردید و در اختیار انجمن زرتشتیان کرمان قرار گرفت تا از درآمد آن هزینه‌های آموزشگاه‌ها و کارکنان و بچه‌های نیازمند و هزینه تعلیم و تربیت نونهالان پرداخت شود. این موقوفه شامل بیست و دومین از بذرافشان مزرعه بهجرد و یکباب خانه واقع در محله قبه سبز کرمان است. (وقفنامه بهرام اردشیر، ۱۳۱۷: دفتر موقوفات، ۶۸)

موقوفات ویژه و آیینی

از آنجایی که حاکمان شهرهای زرتشتی نشین بودجه‌ای برای امکان مراسم مذهبی این اقلیت در نظر نمی‌گرفتند بنابراین توانمندان جامعه برای برگزاری و زنده نگه داشتن این آیین‌ها، زمین و خانه ملکی خود را وقف می‌کردند تا از درآمد این موقوفات هزینه‌های مربوطه پرداخت شود. در گذشته زرتشتیان پیشکش‌های خود را با نام اشوداد (وقف) به نهادها و به‌ویژه نیایشگاه‌ها واگذار می‌کردند تا گردانندگان این مراکز با موبدانی که کارشان ساماندهی به اشودادها بوده از آنها برای سودرسانی به نیازمندان بهره گیرند. (نیکنام، ۱۳۸۶: ۱۴۹) همچنین رسم بود که زمین و خانه زرتشتیان بدون وارث در اختیار آتشکده‌ها قرار گیرد تا از این طریق هزینه‌های مربوطه و هزینه‌های آتشبانان پرداخت شود. (شهردان، ۱۳۳۶: ۴۱)

در کرمان از یکصد سال پیش جشن سده به صورت عمومی در خیابان مهدیه کرمان و در محل جشنگاه سده و با حضور کلیه همشهریان کرمانی برگزار می‌گردد و برای پرداخت هزینه‌های این جشن املاکی وقف شده است. همچنین برای پرداخت هزینه کفن و دفن درگذشتگان و خواندن مراسم آفرینگان موقوفاتی وجود دارد که در زیر نمونه‌ای از آن ذکر خواهد شد.

موقوفه ملانوشیروان: ملانوشیروان بهرام اسفندیار دو و نیم جره از آب معروف به شیخ بهایی که سی جره است به انضمام یک قطعه باغ مشجر واقع در وسط قریه مزبور در کوچه زقاق معروف به باغ شیخی و یک قطعه زمین مزروعی واقع در قناتغستان نزدیک به قلعه کهنه و یک‌باب خانه واقع در داخل شهر کرمان در محله باغ الله کوچه گبرها با جمیع ملحقات را با این نیت وقف نموده است که درآمد موقوفه را هر ساله پس از پرداخت هزینه‌های مربوطه صرف خیر و خیرات به شرح زیر نمایند: در روز چهارم طاقچین آفرینگانی به نام ملا بهرام پدر ملانوشیروان خوانده شود و در روز انارام ایزد شهریور ماه قدیم آفرینگانی به نام ملا اسفندیار فرزند ملا بهرام برادر ملا نوشیروان خوانده شود. (وقفنامه نوشیروان بهرام، ۱۳۱۹: اداره کل، ۲۳۶)

موقوفات زرتشتیان در دوران گذشته فقط شامل نیایشگاه‌ها و آتشکده‌ها بود. اما پس از ارتباط زرتشتیان ایران با پارسیان هند و ورود نماینده آنان به نام مانکجی هاتریا به ایران و حضور در شهرهای یزد و کرمان، موقوفاتی برای برگزاری مراسم آیینی در این دو شهر ایجاد شد. با کوشش همین نماینده، مالیات جزیه زرتشتیان ایران در سال ۱۲۹۹ هجری قمری در زمان ناصرالدین شاه قاجار برای همیشه لغو گردید و از این زمان به بعد بود که موقوفات زرتشتیان رونق بیشتری گرفت.

تعداد موقوفات زرتشتیان کرمان به بیش از ۱۱۰ موقوفه می‌رسد که همگی آن توسط زرتشتیان ساکن در این شهر وقف شده است و مهم‌ترین نیت واقفین آنها در زمینه آموزش، ورزش و بهداشت و درمان می‌باشد. در شهر کرمان برخلاف شهر یزد، پارسیان هندوستان موقوفه ندارند و تولیت بیشتر موقوفات کرمان به‌عهده انجمن زرتشتیان این شهر است.

یکی از مهم‌ترین اهداف وقف، برطرف کردن نیازهای عمومی جامعه و کمک در بهبود وضعیت اجتماعی مردم یک منطقه می‌باشد. زرتشتیان کرمان، موقوفات خود را در زمینه‌های گوناگونی قرار دادند و همین کار مهم باعث شد تا این اقلیتی که در اوایل دوره قاجار هیچ جایگاهی نداشتند، بتوانند در اواخر همین دوره و بعد از آن موقعیت‌های مهمی را به دست آورده و در سازندگی شهر و کشور خود سهیم باشند. همچنین مدارس وقفی و مجموعه‌های ورزشی و بهداشتی و درمانی و خیریه زرتشتیان کرمان نه تنها جایگاه این اقلیت را تغییر داد؛ بلکه بر وضعیت اجتماعی شهر کرمان هم تاثیرگذار بود.

منابع

- آبادانی، فرهاد. (۱۳۵۰). *اندرزنامه بزرگمهر حکیم*. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- آذرگشسب، فیروز. (۱۳۳۱). *داد و دهش در مذهب زرتشت*. هوخ، ۴، ۳.
- اعتصامی، علی. (۱۳۹۱). *ادیان و مذاهب کرمان*. چاپ اول. کرمان: انتشارات خدمات فرهنگی.
- امینی، تورج. (۱۳۸۰). *اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- امینیان مدرس، محمد. (۱۳۹۲). *وقف از دیدگاه حقوق و قوانین*. چاپ چهارم. تهران: سمت.
- ایزدیار، آزادمهر. (۱۳۷۶). *گزارش کار و ترازنامه و حساب و درآمد و هزینه انجمن زرتشتیان کرمان*. بایگانی انجمن زرتشتیان کرمان.
- بهرامان، فرخ مرد. (۱۳۹۳). *مادیان هزار دادستان (هزار رای حقوقی)*. ترجمه و پژوهش سعید عریان. چاپ دوم. بی‌جا: رامین.

موقوفه کیانی: استادیوم ورزشی کیانی، توسط اردشیر کیانی بر روی موقوفه جمشید کیخسرو ساخته شد و به انجمن زرتشتیان واگذار گردید، این استادیوم در خیابان شهدای خانوک قرار دارد که زمین چمن آن هر ساله میزبان لیگ فوتبال داخل استان است. در سمت دیگر آن سالن مجهز والیبال بانوان رشیدفرخی ساخته شده که آن هم در مسابقات والیبال استان جایگاه ویژه‌ای دارد. (وقفنامه جمشید کیخسرو، ۱۳۳۶)

موقوفه راوری: استادیوم چندمنظوره راوری توسط ارباب شه‌ریار راوری در بلوار باستانی پاریزی کرمان احداث و زمین فوتبال آن توسط ورثه آن مرحوم تکمیل گردید. این استادیوم توسط خود ارباب شه‌ریار به اداره تربیت بدنی کرمان واگذار شد. (وقفنامه شه‌ریار خسرو، ۱۳۶۷: اداره کل، ۲۶۸)

موقوفه جمشید کیخسرو سیاوش: در تاریخ ۱۳۳۶ هجری قمری ورثه جمشید کیخسرو در بالاخانه تجارتخانه جمشیدیان کرمان حاضر شدند و همگی یکباب دولاب (باغی که با چاه آب و دولهای چرمی آبیاری می‌شود) خارج از دروازه شمالی شهر کرمان واقع در گبرمحل را برای ساخت مریضخانه با تمامی امکانات و ساخت رختشویخانه و پایاب برای عموم شه‌روندان شهر کرمان را وقف کردند. (وقفنامه جمشید کیخسرو، ۱۳۳۶)

موقوفه خداداد مهرابی: این بیمارستان در سال ۱۳۷۹ هجری قمری در خیابان شهید باهنر بنا شده و بنیان‌گذار آن خداداد مهرابی فرزند رستم مهرابی کرمانی است. این بیمارستان در زمان خود بسیار مجهز بود به حدی که بیمارانی از سایر نقاط دوردست برای معالجه به کرمان و بیمارستان خداداد مهرابی مراجعه می‌کردند. (دانشور، ۱۳۸۱: ۲۹۵)

موقوفه اردشیر همتی: این درمانگاه در خیابان احمدی کرمان قرار دارد که توسط شخصی به نام ارباب اردشیر همتی در سال ۱۳۶۸ هجری قمری احداث گردیده است. این درمانگاه مهم‌ترین خدمات درمانی را به عموم ساکنان در محدوده خود ارائه داده است و هم‌اکنون نیز در حال فعالیت درمانی به شه‌روندان کرمانی می‌باشد.

نتیجه

اوضاع اجتماعی زرتشتیان شهر کرمان نسبت به زرتشتیان دیگر شهرها از جمله شهر یزد وضعیت بهتری داشت. اما در سال ۱۱۳۴ هجری با حمله محمود افغان و در سال ۱۲۰۸ هجری با ورود آقامحمدخان قاجار، این جایگاه نابسامان شد و با پرداخت جزیه فشار اقتصادی زیادی به این اقلیت وارد گردید که جهانگردان خارجی در بازدید از محله زرتشتیان و بررسی شرایط آنها اوضاع زندگی زرتشتیان این شهر را بسیار سخت ذکر کرده‌اند.

حکم وزارت معارف و اوقاف درباره واگذاری موقوفات زرتشتیان به انجمن های زرتشتی، (۱۳۳۲)، بایگانی انجمن زرتشتیان کرمان.
 صورتجلسه واگذاری موقوفات تحت نظارت ارباب کیخسروشاهرخ به انجمن زرتشتیان کرمان، (۱۳۳۸)، بایگانی انجمن زرتشتیان کرمان.
 اساسنامه انجمن زرتشتیان کرمان، (۱۲۳۵)، دبیرخانه انجمن زرتشتیان کرمان.

موقوفات

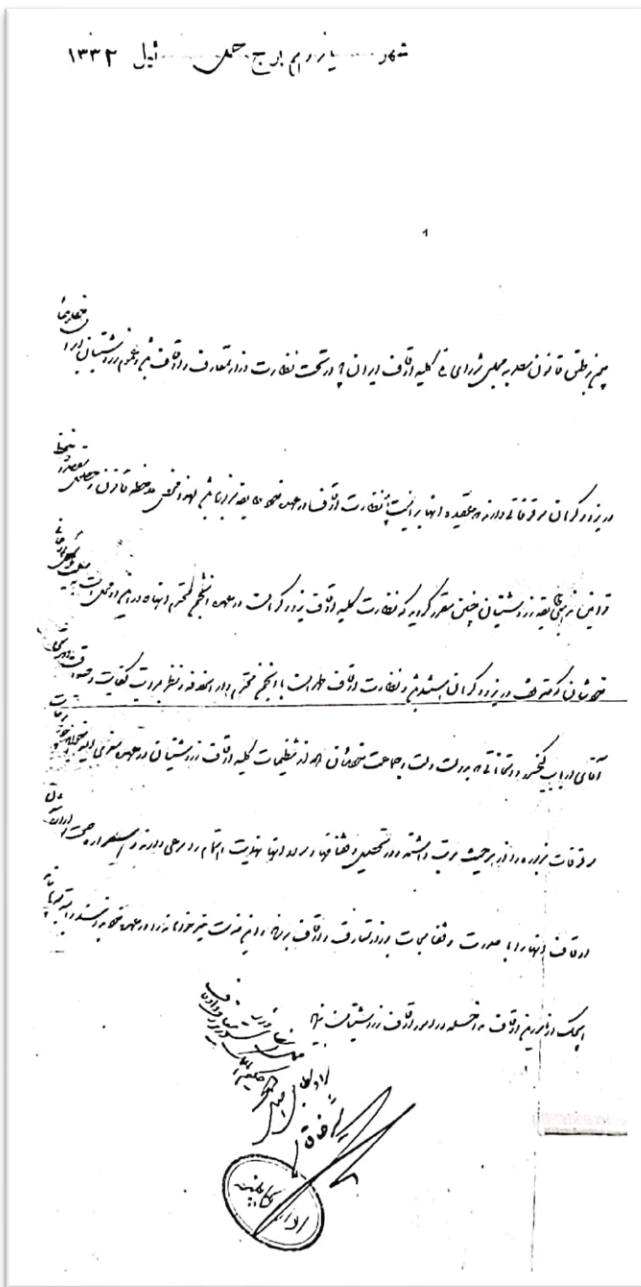
حسب نامه بهرام خدابخش، ۱۳۶۶، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۱۱۲
 حسب نامه رشید گشتاسب، ۱۳۶۶، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۶۰۸
 وقفنامه بهرام اردشیر، ۱۳۱۷، دفتر موقوفات انجمن زرتشتیان کرمان، آرشیو ۶۸
 وقفنامه پوراندرخت دینیار، ۱۳۰۴، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۲۴۰
 وقفنامه جمشید کیخسرو، ۱۳۳۶، دفتر موقوفات انجمن زرتشتیان کرمان
 وقفنامه جهانگیر رستم، ۱۳۵۱، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۶۳۴
 وقفنامه خدابخش انوشیروانی، ۱۳۶۵، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۲۷۰
 وقفنامه دینیار اردشیر، ۱۳۰۷، دفتر موقوفات انجمن زرتشتیان کرمان، آرشیو ۶۰
 وقفنامه رستم سهرابی، ۱۳۶۹، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۶۵۲
 وقفنامه رستم فریدون، ۱۲۹۸، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۱۸۷
 وقفنامه رستم فولاد، ۱۳۷۱، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۷۳۱
 وقفنامه رشید سیاوخش، ۱۲۹۶، دفتر موقوفات انجمن زرتشتیان کرمان، آرشیو ۵۱
 وقفنامه زال زرتشتی، ۱۳۳۶، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۱۶۱/۱۷۷
 وقفنامه سنگی آتشکده محله شهر، ۱۰۱۴، موزه زرتشتیان کرمان
 وقفنامه سنگی کیومرث، ۱۳۳۴، باشگاه اردشیرهمتی
 وقفنامه شهریار خدابخش، ۱۳۲۵، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۸۴
 وقفنامه شهریار خسرو، ۱۳۶۷، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۲۶۸
 وقفنامه قاضی کیخسرو، ۱۲۷۹، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۴۸
 وقفنامه نوشیروان بهرام، ۱۳۱۹، اداره کل اوقاف و امور خیریه کرمان، آرشیو ۲۳۶

تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. اصفهان: کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأیید.
 ترابی، ابراهیم و اسماعیلی، محمود. (۱۳۹۶). *وقف و مطالعه آن در قوانین، دکترین حقوقی و فقه*. چاپ دوم. تهران: انتشارات پژوهشکده حقوقی شهردانش.
 خورشیدیان، اردشیر. (۱۳۸۶). *پاسخ به پرسشهای دینی زرتشتیان*. چاپ اول. تهران: فروهر.
 دادبخش، مسعود. (۱۳۹۷). *انجمن های زرتشتی در دوران قاجار و پهلوی اول و تأثیرات آنها بر جامعه زرتشتیان ایران*، مجله انجمن علمی تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، ۷۵، ۳۲-۷.
 دانشور، محمد. (۱۳۸۱). *از قلعه دختر تا دقیانوس*. چاپ اول. کرمان: انتشارات مرکز کرمانشناسی.
 دریایی، تورج. (۱۳۹۵). *شاهنشاهی ساسانی*. ترجمه مرتضی ناقبفر. تهران: گروه انتشاراتی ققنوس.
 رضی، هاشم. (۱۳۵۲). *راهنمای دین زرتشتی*. تهران: انتشارات فروهر.
 روح الامینی، محمود. (۱۳۸۱). «تحلیلی از یک وقفنامه در خانواده زرتشتی». *سروش پیر مغان* به کوشش کتابیون مزداپور. تهران: ثریا.
 سروشیان، جمشید. (۱۳۷۰). *تاریخ زرتشتیان کرمان*. چاپ اول. کرمان: انتشارات علمی و فرهنگی.
 سروشیان، جمشید. (۱۳۸۳). *فرهنگ بهدیان*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 شاهرخ، کیخسرو. (۱۳۰۰). *آئینه آئین مزدیسنی*. چاپ دوم. بمبئی: مطبع مظفری.
 شهزادی، رستم و شهزادی، مهرانگیز. (۱۳۸۷). *قانون مدنی زرتشتیان*. چاپ دوم. تهران: فروهر.
 شهردان، رشید. (۱۳۳۶). *یزدگردی*. پرستشگاه زرتشتیان. بمبئی: سازمان جوانان زرتشتی.
 شهردان، رشید. (۱۳۶۰). *تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان*. تهران: راستی.
 صرفه، رستم. (۱۳۳۰). «موسسات فرهنگی ما، هوخت». دوره ۲، شماره ۸. مزداپور، کتابیون. (۱۳۶۹). *شایست ناشایست*. چاپ اول. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
 مشیزی، میرمحمد سعید. (۱۳۶۹). *تذکره صفویه کرمان*. چاپ اول. تهران: حیدری.
 نیکنام، کورش. (۱۳۸۵ الف). *اندرزنامه زرتشت*. تهران: انتشارات تیس.
 نیکنام، کورش. (۱۳۸۵ ب). *از نوروز تا نوروز*. چاپ سوم. تهران: انتشارات فروهر.
 نیکنام، کورش. (۱۳۸۶). *آیین اختیار*. چاپ دوم. تهران: انتشارات تیس.
 وزیری، احمدعلی خان. (۱۳۵۲). *تاریخ کرمان (سالاریه)*. چاپ دوم. تهران: ابن سینا.

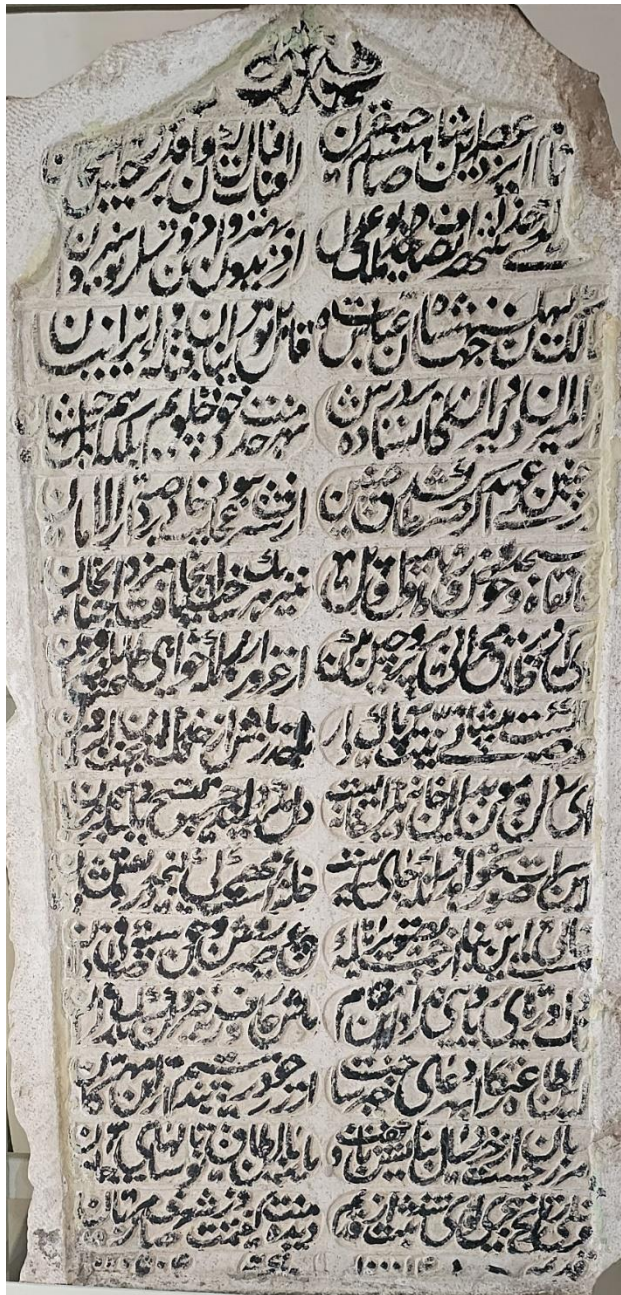
Reference

- Abadani, Farhad(۱۳۵۰ SH/۱۹۷۱ AD). Andarz name-ye bozorgmehr hakim. Esfahan: daneshgahe esfahan. [In Persian].
- Amini, Toraj(۱۳۸۰ SH/۲۰۰۱ AD). Asnadi az zartoshtian maser iran. Tehran: sazman-e Asnad-e melli iran. [In Persian].
- Aminian, Modares & Mohamad(۱۳۹۲ SH/۲۰۱۳ AD). Vaghf as Didgah-e Hoghoghi va Ghavanin. (۲nd ed). Tehran: [In Persian].
- Asasname Anjoman-e Zartoshtian Kerman(۱۲۳۵ SH/۱۸۵۶ AD). Dabirxaneh Anjoman-e Zartoshtian Kerman. [In Persian].
- Azargoshasb, Firooz(۱۳۳۱ SH/۱۹۵۲ AD). Dad va dahesh dar mazhabe zartosht. Hokht ۴(۳). [In Persian].
- Bahraman, Farokhmard(۱۳۹۳ SH/۲۰۱۴ AD). Madian-e hezar dadestan. Translated by: saeed oryan. (۲nd ed). Ramin. [In Persian].
- Dadbakhsh, Masood(۱۳۹۷ SH/۲۰۱۸ AD). Anjomanha-ye Zartoshti dar Doran Ghajar va Pahlavi Aval va Tasirat-e Anha bar Jame-e Zartoshtian Iran. Mashhad: Majaleh Anjoman Elmi Tarikh Daneshgahe Ferdosi. [In Persian].
- Daneshvar, Mohamad(۱۳۸۱ SH/۲۰۰۲ AD). Az Ghale Dokhtar Ta Daghyanos. Kerman: Markaze Kermanshenasi. [In Persian].
- Daryaee, Touraj(۱۳۹۵ SH/۲۰۱۶ AD). Shahanshahi Sasani.[Sasanian Persia: The Rise and Fall of Empire]. Translated by: Morteza Sabetfar. Tehran: Ghoghnos. [In Persian].
- Etesami, Ali(۱۳۹۱ SH/۲۰۱۲ AD). Adyan va mazahebe kerman. kerman: khadamate farhangi. [In Persian].
- Ezadyar, Azadmehr(۱۳۷۶ SH/۱۹۹۷ AD). Gozaresh-e kar va taraznamehe va hesab va daramad va hazinehe Anjoman-e Zartoshtian Kerman. Bayegani Anjoman-e Zartoshtian Kerman. [In Persian].
- Habsnameh Bahram Khodabakhsh(۱۳۶۶ SH/۱۹۸۷ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۱۱۲). [In Persian].
- Habsnameh Rashid Goshtasb(۱۳۶۶ SH/۱۹۸۷ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۶۰۸). [In Persian].
- Hokm-e Vezerat Maaref va Oghaf Darbare-ye Vagozari Moghofat Zartoshtian be Anjomanha-ye Zartoshti(۱۳۳۲ SH/۱۹۵۳ AD). Bayegani Anjoman-e Zartoshtian Kerman. [In Persian].
- Khorshidian, Ardeshir(۱۳۸۶ SH/۲۰۰۷ AD). Pasokh Be Porsesh haye Dini Zartoshtian. Tehran: Farvahar. [In Persian].
- Mashizi, Mirmohamad Saeed(۱۳۶۹ SH/۱۹۹۰ AD). Tazkarehe Safavi-e Kerman. Tehran: Heydari. [In Persian].
- Mazdapoor. Katayon(۱۳۶۹ SH/۱۹۹۰ AD). Shayest Nashayest. Tehran: Moaseseh Motaleat va Tahghigate Farhangi. [In Persian].
- Niknam, Kouros(A۱۳۸۵ SH/۲۰۰۶ AD). Andarznameh Zartosht. Tehran: Tis. [In Persian].
- Niknam, Kouros(B۱۳۸۵ SH/۲۰۰۶ AD).Az Nowruz Ta Nowruz. (۳nd ed). Tehran: Farvahar. [In Persian].
- Niknam, Kouros(۱۳۸۶ SH/۲۰۰۷ AD). Aeen Ekhtiar. (۲nd ed). Tehran: Tis. [In Persian].
- Razi, Hashem(۱۳۵۲ SH/۱۹۷۳ AD). Rahnama-ye Din Zartoshti. Tehran: Farvahar. [In Persian].
- Rohalamini, Mahmon(۱۳۸۱ SH/۲۰۰۲ AD). “Tahlili Az Yek Vaghfnameh Dar Khanevadeh Zartoshti” Soroshe Pire Maghan by: Katayone Mazdapoor. Tehran: Soraya. [In Persian].
- Sarfeh, Rostam(۱۳۳۰ SH/۱۹۵۱ AD). “Moasesate Farhangi Ma” Hookht, ۲(۸). [In Persian].
- Shahrokh, Keykhosro(۱۳۰۰ SH/۱۹۲۱ AD). Aeen Aeen Mazdayasni. (۲nd ed). Mumbai: Matba-e Mozafari. [In Persian].
- Shahzadi, Rostam & Shahzadi, Mehrangiz(۱۳۸۷ SH/۲۰۰۸ AD). Ghanon Madani Zartoshtian. (۲nd ed). Tehran: Farvahar. [In Persian].
- Shahmardan, Rashid(۱۳۳۶ SH/۱۹۵۷ AD). Parasteshgah Zartoshtian. Mumbai:Sazmane Javanane Zartoshti. [In Persian].
- Shahmardan, Rashid(۱۳۶۰ SH/۱۹۸۱ AD). Tarikh Zartoshtian Pas az Zartoshtian.Tehran:Rasti. [In Persian].
- Soratjalse Vagozari Moghofat-e Tahte Nezarate Arbab Keykhosro Shahrokh be Anjoman-e Zartoshtian Kerman(۱۳۳۸ SH/۱۹۵۹ AD). Bayegani Anjoman-e Zartoshtian Kerman. [In Persian].
- Soroshian, Jamshid(۱۳۷۰ SH/۱۹۹۱ AD). Tarikh Zartoshtian Kerman. Kerman: Entesharate Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Soroshian, Jamshid(۱۳۸۳ SH/۲۰۰۴ AD). Farhange Behdian. (۲nd ed).Tehran: Daneshgahe Tehran. [In Persian].
- Tavernier, Jean-Baptiste(۱۳۳۶ SH/۱۹۵۷ AD). Safarnamehe Tavarneyeh. [Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier].Translated by: Abotorabe Noori. Esfahan: Sanai & Taid. [In Persian].
- Torabi, Ebrahim & Esmaili, Mahmud(۱۳۹۶ SH/۲۰۱۷ AD). Vaghf va Motale-e an dar Ghavanin, Doktorin Hoghoghi va Fegh. (۲nd ed). Tehran:Pajoheshkadeh Hoghoghi Shahre Danesh. [In Persian].

- Vaghfnameh Bahram Ardeshir(۱۳۱۷ SH/۱۹۳۸ AD). Daftar-e Moghofat-e Anjoman-e Zartoshtian Kerman(Document Nos. ۶۸). [In Persian].
- Vaghfnameh Dinyar Ardeshir(۱۳۰۷ SH/۱۹۲۸ AD). Daftar-e Moghofat-e Anjoman-e Zartoshtian Kerman (Document Nos. ۶۰). [In Persian].
- Vaghfnameh Ghazi Keykhosro(۱۲۷۹ SH/۱۹۰۰ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۴۸). [In Persian].
- Vaghfnameh Jahangir Rostam(۱۳۰۱ SH/۱۹۲۲ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۶۳۴). [In Persian].
- Vaghfnameh Jamshid Keykhosro(۱۳۳۶ SH/۱۹۵۷ AD). Daftar-e Moghofat-e Anjoman-e Zartoshtian Kerman. [In Persian].
- Vaghfnameh Khodabakhsh Anoshirvani(۱۳۶۰ SH/۱۹۶۸ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۲۷۰). [In Persian].
- Vaghfnameh Noshirvan Bahram(۱۳۱۹ SH/۱۹۴۰ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۲۳۶). [In Persian].
- Vaghfnameh Porandookht Dinyar(۱۳۰۴ SH/۱۹۲۵ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۲۴۰). [In Persian].
- Vaghfnameh Rashid Siavakhsh(۱۲۹۶ SH/۱۹۱۷ AD). Daftar-e Moghofat-e Anjoman-e Zartoshtian Kerman (Document Nos. ۵۱). [In Persian].
- Vaghfnameh Rostam Fereydon(۱۲۹۸ SH/۱۹۱۹ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۱۸۷). [In Persian].
- Vaghfnameh Rostam Foad(۱۳۷۱ SH/۱۹۹۲ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۷۳۱). [In Persian].
- Vaghfnameh Rostam Sohrabi(۱۳۶۹ SH/۱۹۹۰ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۶۵۲). [In Persian].
- Vaghfnameh Sangi Atashkadeh Mahaleh Shahr(۱۰۱۴ SH/۱۶۳۵ AD). Kerman Zoroastrian Museum. [In Persian].
- Vaghfnameh Sangi Kiomars(۱۳۲۴ SH/۱۹۴۵ AD). Ardeshir Hemmati Club. [In Persian].
- Vaghfnameh Shahryar Khodabakhsh(۱۳۲۵ SH/۱۹۴۶ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۸۴). [In Persian].
- Vaghfnameh Shahryar Khosro(۱۳۶۷ SH/۱۹۸۸ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۲۶۸). [In Persian].
- Vaghfnameh Zal Zartoshti(۱۳۳۶ SH/۱۹۵۷ AD). Kerman Department of Endowments and Charity(Document Nos. ۱۶۱/۱۷۷). [In Persian].
- Vaziri, Ahmadalikhan(۱۳۵۲ SH/۱۹۷۳ AD). Tarikh Kerman Salari-ye. (۲nd ed). Tehran: Ebne Sina. [In Persian].

تصویر شماره ۲. حکم وزارت معارف و اوقاف درباره واگذاری موقوفات زرتشتیان به انجمن‌های زرتشتیان یزد و کرمان

تصویر شماره ۱. وقفنامه سنگی آتشکده محله شهر

